

կիով զարդարուած էր, և միանգամայն ժողովքի տեղ էր, ու հոն կորուչէին տաճարին վերաբերեալ կարգաւորութիւնները. բայց ան տեղը ոչ կը բնականային և ոչ կերակուր կուտէին: Իսկ հինգ կտոր շէնքերէն զատ՝ արեւուն տաճարին գաւիթը կային նաև ուրիշ շատ բնակարաններ՝ քուրմերուն ու իրենց ընտանեացը համար: Վարձերը ամէն շաբաթ կարգաւ կը ծառայէին տաճարին. և ան միջոցին մէջ ամենեւին մարդու չէին երևնար, գիշեր ցորեկ հոն փակուած կը կենային. և կնիկ մարդիկ ամենեւին ան կուտուներ կամ անոր գաւիթը չէին կրնար մտնել:

Իսկ անուանի կուտան զարդարանքներուն նորութիւնն ու հարստութիւնը այնչափ էր՝ որ պատմիչներէն ոմանք սուտ հանել կը ջանան, թէպէտ և սպանիացիք գրեթէ մէկ բերան կը վկայեն իբրև ականատես. վր զի կըսեն թէ կուտանը ներսի դին բոլոր զարդարած էր ոսկիէ ու արծրթէ ծառերով, անոնց պտուղներն ալ բոլոր ոսկի արծաթ ու թանկագին գոհարներ էին՝ շատ վարպետութեւն ձեւացած: Իսկ ալ կըսեն թէ կուտանը մէջ անբաւ անհամար գանձ կայ եղեր՝ ընծաներէ ժողովուած, այնչափ որ անոնցմով նոյն կուտանը պէս մէյմըն ալ կրնար շինուիլ կըսեն: Փերուցիք իմացածներուն պէս թէ երկիրնին սպանիացուոց ձեռքը անցեր է, ան գանձերը տարեր ծովը նետեր են:

ՀԱՆՈՍՈՒԹԻՒՆ

Իրաճայ դրախտին Կեղծ:

Ի՞նչ տեղ մը չկայ պատմութեան մէջ յիշուած, որուն վրայ այնչափ վէճ՝ այնչափ զանազան կարծիք եղած ըլլայ, ինչպէս Եդեսիայ վրայ՝ որ է դրախտը. կարծես թէ երջանկու-

թիւնը ինչպէս որ մարդուս մէկ հատիկ փափաքելի վախճանն է, նոյնպէս ալ փափաքելի եղած է իմաստուններուն որ ան երջանկութեան պարտէզին տեղը գտնեն:

Հիներէն ոմանք դրախտը երկրէս դուրս տեղ մը կարծեցին. ոմանք ալ երկրիս վրայ, բայց բոլորովին անծանօթ տեղ մը. ոմանք ալ եղան որ ըսին թէ Ասսպից ծովուն տեղն էր դրախտը: Հնդիկները որ շատ հին աւանդութիւններ ունին, կըսեն թէ իրենց զուարճալի Վաշմիրի դաշտին մէջ է եղեր դրախտը. ուրիշները թէ Սելյան կղզւոյն մէջ էր. արաբացիք Եդեսիայէն ըսուած գետին աւանդութեան էր, կամ երջանիկ Եդեսիայ ըսուած գաւառին մէջ. յոյք և լատինք, Երեկոյնական պարտէզները կը կարծէին, որոնց ինչ տեղ ըլլալը՝ իրենք ալ չէին գիտեր. վերջապէս ոմանք ալ Եսիոյ ամէն կողմը դրախտի գաւառ դնելէն զատ, Բփրիկէի լեռներուն մէջ, Եմերիկայի մէջ և ինչուան Եւրոպայի ցուրտ երկիրներուն մէջ դրախտին տեղը փնտռեցին:

Եսչափ այլեւայլ կարծիքներու պատճառ, շիտակը ըսելով՝ ոչ այնչափ տգիտութիւնն է, որչափ աս կարծիքը՝ թէ ջրհեղեղով դրախտին դիրքը փոխուեցաւ: Բայց աս ըսողները պիտի մտածէին թէ Սովսէս մարգարէն ջրհեղեղէն շատ ետքը աս բաներս պատմելով, դրախտին դիրքն ու գետերը իբրև իր ատենի բան կըստորագրէ, չէ թէ իբրև հին ու անցած գնացած բան մը. և ահա ինչուան հիմայ ալ ան գետերուն անունը Սովսիսի տուած անուններն են: Իսկ զօրաւոր պատճառին վրայ հաստատուած՝ անոնք որ չեն ընդունիր թէ ջրհեղեղը բոլորովին տալին ու վրայ ըրած ըլլայ աշխարհքս, դրախտին տեղը գտնելու համար այնպիսի գետ մը կը փնտռեն որ անկէ չորս հատ ուրիշ գետեր ելլեն, որ ոչ երբեք գտեր են. վասն զի պէտք է փնտռել չէ թէ գետ մը, հապա ա-

նանկ տեղ մը՝ ուսկից չորս մեծ գետեր ելլեն :

Ենչափ հին կարծիքներէն ետեւնոր բանասերները աւելի քննելով բազմատեղով իրեք երեւելի կարծիք հաստատեր են . առջի կարծիքը ան է՝ թէ դրախտը Ղամասկոսի մօտերը եղած ըլլայ . երկրորդը՝ Պասրայի քովերը . երրորդը՝ հայաստանի մէջ : Երկրորդը որ հաստատեցին Վալէրք, հարտուին և ուրիշ գիտուններ , շատ տկար է : Երկրորդն որ է կալվինին , Սորինային , հուստիոսին և այլն , շատերուն հաւանական սեպուած է . մանաւանդ ասոր համար , որ մէկ կերպով մը կրցեր են իրենց դրած դրախտին քովը չորս ջուր ալ ցուցնել . բայց աս ջրերուն երկուքը խիստ բարակ ձիւղեր են , ու հեռաւոր մեծ գետերէ կուգան , և հոն մեծ գետի աղբիւր չկայ : Իսկ երրորդը , որ դրախտը հայաստանի մէջ կը գտնուի , Ռելանտի , Սանսոնի , կալմէթի , և մէկ քանի նոր ճամբորդներու կարծիք է :

Որովհետեւ դրախտին գլխաւոր նշանը գետերն են , նախ զանոնք փնտռենք : Սք գիրքը աս չորս գետերուն անունները կրտէ Եփրատ , Տիգրիս , Փիսոն և Գեհոն . առջի երկուքին վրա մէնքն ալ տարակոյս չունին որ հայաստանի մէջ է . Եփրատը որ տաճկերէն Սուրաբ չայը կըսուի , կարնոյ և Նազկէոյ մօտերէն կը ընկնէ . Տիգրիս ալ կորդուաց և հաշտենից գաւառներէն . դժարութիւնը մէկալ երկուքին վրայ է : Եփրատ փոսոնին համար խիստ հաւանական կարծիք է թէ աս գետը ուրիշ աղբաց մէջ Փասիս ըսուածն է , որ մեր լեզուով աւելի Ղորոխ կամ Ղորոխ կըսուի : Ենունաց տարբերութիւնը որ հին ատենի շատ երեւելի տեղերուն վրայ ալ կը գրտնուի , չկրնար տեղ մը տեղէն փոխել . անանկ օր թէ որ Եփրատ ալ հայաստանի մէջ ուրիշ անուն ունենար , անով բաւական չէր որ հայաստանէն դուրս սեպուի : Հին աշխարհագիրներ

ըր , Պտղոմէոս , Ստրաբոն , Վիտենսիոս , Պլինիոս , և այլն , կրկնայեն թէ Փասիս գետը հայաստանէն կ'ելլէ , և Եփրատի մօտ է կըսեն անոր աղբերակունքը : Եփրատին ընթացքը որ հիները կուտան Փասիսին , Ղորոխն ալ նոյն ընթացքը ունի . և թէ որ Ղորոխ զատ գետ մը ըլլար , ինչպէս կրնային մոռնալ անիկայ ան աշխարհագիրները՝ որ աւելի մանր գետերը կրնային : Եթուարութիւն մըն ալ աս կերեւնայ , որ Սովսէս Փիսոնին համար կըսէ թէ Եփրատ երկրին չորս դին կը պատէ . բայց շատ հաւանական է որ Եփրատ կամ երբայեցերէն Եփրատ ըսուածը մեր Եփրատիք նահանգն է որ նոյն գետին քովերը կ'իջնայ . իսկ Եփրատի ոսկւոյն և պատուական քարերուն համար՝ Սպեր գաւառին և Կողքիսոյ հանքերը կըրնան իմացուիլ : Գառնանք հիմա Գեհոն գետին :

Եւ գետը մեր Եփրատին է , որուն օտարազգիք ալ Եփրատիս կըսեն . և ասոր աղբիւրն ալ բարձր հայոց մէջ է : Երրորդ վրայ ալ Ղորոխին պէս դժուարութիւն մը կրնայ ելլել . որովհետեւ Սովսէս կըսէ թէ Եփրատի պիտի առջեւէն կանցնի Գեհոնը . բայց հին հեղինակաց գրուածքներուն մէջ կը տեսնենք որ Եփրատի կըսուի նաև Կողքիսը կամ Եփրատեաց նահանգը :

Եւս այսպէս առանց մեծամեծ դժուարութիւններու դրախտին չորս գետերն ալ հայաստանի մէջ կը գրտնենք , ու կը զմայլնք որ Եփրատն ու Եփրատի երջանիկ օրերէն ինչուան աս օրս կը պատմեն իրենց զուարթացուցած դրախտին փառքը . նոյն երկրին մէջ ընդհանրապէս նոյն յատակը պահեր են՝ ինչպէս որ ի սկզբանէ աշխարհիս ճարտարապետը սահմաներ է . բայց իրենց փոփոխական ջրերուն պէս՝ ան երկրին բաղդն ալ միշտ փոփոխուեր է :

Եստուածաշնչէն առնուած մէկ պատճառն ալ աս է դրախտին հայա-

ստան ըլլալուն, որ Սովսէս կըսէ ա-
նոր համար, թէ արևելքի կողմն է :
{այտնի բան է թէ արևելեան կողմ
ըսելով կիմանայ՝ կամ իր կեցած տե-
ղին համեմատութեամբը, որ էր Ղրա-
բիոյ անապատը, կամ հրէաստանը
ուր պիտի երթային հրեայք. որն ալ
ըլլայ՝ հայաստան անոր արևելքը կիյ-
նայ : Ինչէ զատ, հայաստան վերի
կիսագնդին մէջտեղուանքը ըլլալով,
գետերով՝ լեռներով՝ ծովերով պա-
տած, շատ յարմար էր աշխարհքիս
առջի գաւառը ըլլալու, և իր սքան-
չելի կլիմայէն զատ՝ բոլոր երկրիս ա-
ղէկ հանգամանքներն ունի. ունի
դաշտեր, լեռներ, ծովեր, գետեր, լճեր,
հանքեր, և այլն, ամէնն ալ միջակ
չափով. և ինչուան հրաբուխ ալ ու-
նեցած կերևնայ, ինչպէս որ ըսուած
է : Բայց մենք մէյմը աշուրնիս դար-
ձնենք Սասիս լեռանը վրայ, ինչ
կըտեսնենք անոր ուսը. մի թէ երկրորդ
դրախտը չէ՝ Երայ տապանը. արդեօք
ինչու համար ատ նաւը աշխարհքիս
վրայ ծփալէն ետև, երկրիս վրիժնալու
ատենը Սասիսին ծայրը հանգչեցաւ :
Շատ բնական էր, որ Եր տապանէն
ելածին պէս նորէն իր հայրենի եր-
կիրը, նորէն դրախտին մօտ տեղուան-
քը իջնայ, ու եղած փոփոխութիւնը
տեսնելով՝ զարմանայ թէ ինչ էր ա-
ռաջ և ինչ է հիմա. քիչ ատենէն ալ
նորէն գետինը ծաղկելով առջի վայել-
չութեան մէկ մասը տեսնէ :

Ուր է արդեօք հիմա աս դրախտը.
հայաստանին որ անկիւնը, որ գա-
ւառն է : Իւրաքանչեան լեռանց կամ
Պինկէօլ լեռներուն վրայ նայողը շատ
չտարակուսիր անոնց քովերը գնելու
ան փափկութեան տեղը, ինչպէս որ
օտարազգի ճամբորդներ ալ կը-
վկայեն՝ տեսնելով ան երկրին մէջի
բիւրաւոր աղբիւրները, գոյնզգոյն
ծաղկընները, պարարտ բոյսերը և ամե-
նայն գեղեցկութեամբ զարդարուած
բլուրները :

1 Տես օրագրիս 227 երեսը :

Իսնիւթիս վրայ տեղնիտեղը խօ-
սուած է հայաստանի հնախօսութեը
մէջ. բայց մենք մեր ազգին գրաբառ-
չհասկըցողներուն համար աս համա-
ռօտ տեղեկութիւնը հոս տալով յու-
սանք որ աւելի համարում մըն ալ ա-
ւելցնենք ազգայնոց սրտին մէջ իրենց
հայրենի երկրին վրայ :

ԲԱՆՈՅԱԿԱՆ

Ինքերցասիրութիւն :

ՍԵՐ ազգին այլևայլ գովելի կամ
պարսաւելի յատկութիւններուն մէ-
կը սեպուած է ընդհանրապէս աս
բանս, թէ օտար ազգաց բնութեանն
ու սովորութեանը խիստ դիւրաւ կը-
հետեի : Գովելի կամ պարսաւելի
կըսեմ, վասն զի աս յատկութենէն
կրնան առաջ գալ՝ թէ մեծամեծ
օգուտներ, և թէ մեծամեծ փնաս-
ներ : Բայց մենք ան կարծիքին ըս-
տուգութեանը կամ անստուգութեը
վրայ, նմանապէս աս յատկութեան
պատճառին և օգուտներուն կամ
փնասներուն վրայ ուրիշ անգամ եր-
կայն բարակ խօսիլը հարկ սեպելով,
հոս կը համարինք թէ մեր ազգը ի-
րաւցընէ ունի աս ուրիշներուն հե-
տեւելու յատկութիւնը. ուստի կու-
զենք յորդորել որոնցն յատկութիւնը
մասնաւոր ջանքով բանեցընէ հիմա
եւրոպացւոց մէկհատիկ գովելի և
փափաքելի բնաւորութեանը հետեւե-
լու, որ է ընթերցասիրութիւն և ու-
սումնասիրութիւն, քի գիրք կարդա-
լու և խելք սորվելու մասնաւոր ջանք
ու փափաք : Ի՞նչանց ասոր՝ եւրոպա-
ցւոց սովորութիւններուն հետեւիլը
այնչափ անօգուտ, մանաւանդ թէ
այնչափ փնասակար կըսեպեմ ասիա-
ցւոց, և մասնաւորապէս մեր ազգին,
որ կը համարձակիմ ըսել թէ անով
մեր ազգը կրնայ նմանցուիլ այնպիսի
ճամբորդի մը որ գիշեր ատեն իր չը-
գիտցած երկրին մէջ հեռուէն մեծա-